

Vytautas KAZAKEVIČIUS, Arvydas MALONAITIS

Vertikaliai įsmeigti ginklai Lietuvos geležies amžiaus paminkluose

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius, el. paštas: kazok@takas.lt; Vilniaus pedagoginis universitetas, T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius, el. paštas: baltproist@vpu.lt
Gauta 2004 m. rugsėjo 14 d.
Pateikta spaudai 2004 m. rugsėjo 27 d.

Įvadas

Ginklai sudaro vieną gausiausių archeologinių radinių grupių greta darbo įrankių ir papuošalų. Jų įvairovė ir paskirtis geriau negu kas kitas atspindi priešistorinės technikos pažangą. Ginklų plitimas ir gausa leidžia pasiekti, kaip naujovės buvo pasiskirstę įvairiais laikotarpiais vienoje ar kitoje gentyse, o jų buvimas ar nebuvimas rodo, kiek apskritai reikšminga buvo karyba. Ginklai kapuose ir įvairios jų padėties akivaizdžiai rodo to meto papročius, socialinę terpę, netgi tam tikras dvasines būsenas. Ypač tai pasakytina apie sulankstytus bei sulaužytus ginklus arba vertikaliai jų padėtį. Jei sulankstytų ar sulaužytų ginklų kapuose randama ne taip jau retai, tai vertikali jų padėtis pasitaiko kaip tam tikra išimtis ir aptinkama ne visose gentyse ir ne visais archeologiniais tarpais. Tai kelia ypatingą susidomėjimą.

Ginklų ir kitų daiktų aukos archeologijos paminkluose, o kartu ir įsmeigimo paprotys kapuose žinomas jau nuo akmens amžiaus, tačiau plačiau išplinta nuo metalų naudojimo pradžios. Žalvario amžiuje daugiausia įsmeigtų ginklų ir ypač kalavijų pasitaiko lobiuose, mažiau – kapuose. Geležies amžiuje padėtis iš esmės pasikeičia. Daugiau įsmeigtų ginklų aptinkama kapuose ir mažiau kituose archeologijos paminkluose.

Istoriografija šiuo klausimu negausi. Apie žalvario amžiaus ginklų aukas ir ypač įsmeigtus kalavijus plačiau apžvalgą randame T. Soročianu sudarytame rinkinyje apie Rumunijoje žalvario amžiaus radinius bei jo paties pateiktoje apžvalgoje. Iš žemėlapyje pateiktos informacijos matyti, kad įsmeigti kalavijai būdingi daugeliui Europos kraštų, tačiau labiau buvo paplitę į vakarus ir šiaurę nuo Karpatų (1). Apie įsmeigtus žalvario amžiaus kalavijus ir kitas auکوjimo formas yra užsiminusi A. Čivilytė (2). Analogiškas paprotys buvo paplitęs padnieprio stepių skitų kapuose (net iki 50% visų radinių). Įsmeigtų kalavijų, durklų, iečių ir strėlių skitų laidojimo paminkluose aptinkama nuo V a. pr. Kr., o nuo IV–III a. pr. Kr. – ir apeigų aikštelėse bei auکوjimo vietose. Apie tai rašė V. S. Olchovskis (3). Jis paskelbė ir įsmeigtų ginklų suvestinę (4). Kita tyrinėtoja S. Bessonova argumentuotai susiejo šį paprotį su ginklų kultu (5). Toks paprotys stebimas germanų gentyse Skandinavijoje vikingų laikotarpio kapuose. Nemažai įsmeigtų ginklų tiek griautiniuose, tiek ir degintiniuose kapuose aptinkama per visą Pševorsko kultūros gyvavimo laikotarpį. Pažymėtina, kad neretai ietigaliai būna įsmeigti į urnų turinį, arba urnos statomos ant įsmeigtų ginklų ir įrankių (6). Manoma, kad kai kuriose dakų gentyse šis paprotys susijęs su Pševorsko kultūros plitimu (7). Apie Skandinavijos vikingų laikotarpio įsmeigtus ginklus kapuose straipsnį yra paskelbęs A. Nordbergas (8).

Lietuvoje šis paprotys atsiranda ir plinta tik nuo viduriniojo geležies amžiaus. Apie tai plačiau yra užsiminusi O. Kuncienė, skelbdama Neravų (Grigiškių) pilkapių tyrinėjimo medžiagą (9). Tenka pripažinti, kad autorės išsakytos mintys tapo savotiška galutine tiesa, neskatinusia tolesnio domėjimosi, nors įsmeigtų ginklų kapuose buvo randama ir toliau. Archeologinėje literatūroje kartais pasitaiko užuominų, jog tokia ginklų padėtis susijusi su magija. Matyt, deramo dėmesio stoką lėmė ir tai, kad beveik visų šių atvejų aprašymai yra tik dienoraščiuose, ataskaitose, arba jie itin glaustai minimi informacinio pobūdžio leidiniuose.

Šaltiniai

Lietuvos geležies amžiaus kapinyuose ir pilkapyuose žinomi patikimi 37 tokie atvejai (lentelė). Vertikaliai įsmeigtų ginklų būta ir daugiau, tačiau turima informacija neleidžia apie juos susidaryti detalesnio vaizdo, todėl abejotini atvejai į lentelę neįtraukti. Pavyzdžiui: Griežė, kapų duobė V (10); Kretuonys, plk. 51(97a) (11); Nausodis, perkasa B (12); Pryšmančiai, k. 20 (13); Siraičiai, k. 1 (14). Kita vertus, turimos informacijos apie įbestus ar įsmeigtus įmovinius ir siauraašmenius pentinius kirvius kapuose šalia mirusiojo analizė rodo, kad jie tokiais nelaikytini. Visais atvejais kirviai su kotais į kapą arba į karstą buvo statomi taip, kad asmenys rėmėsi į kapo duobės arba karsto dugną. Nė vieno

jų pleištas nebuvo įsmigęs į žemį.

Analizuojant netipiškas ginklų padėtis kapuose teritoriniu ir etniniu požiūriu matyti, kad iki šiol su jomis susidurta ne visur, o tik rytų, centrinėje, vakarų ir šiaurės vakarinėje Lietuvos dalyse (1 il.). Rytų Lietuvoje žinoma 15 atvejų: Neravuose – 11 (15), Kretuonyse – 2 (16), Dūkšte – 1 (17), Popuose–Vingeliuose – 1 (18); vakarų – šiaurės vakarų Lietuvoje – 20 atvejų: Griežėje – 7 (19), Pavirvytėje – 4 (20), Kukiuose (21) ir Žąsine (22) – po 2, Akmenškinėje (23), Gintališkėje (24), Jazduose (25), Palangoje (26), Siraičiuose (27) – po vieną, o centrinėje Lietuvoje žinomi 2 tokie atvejai – Marvelėje (28) ir Sargėnuose (29).

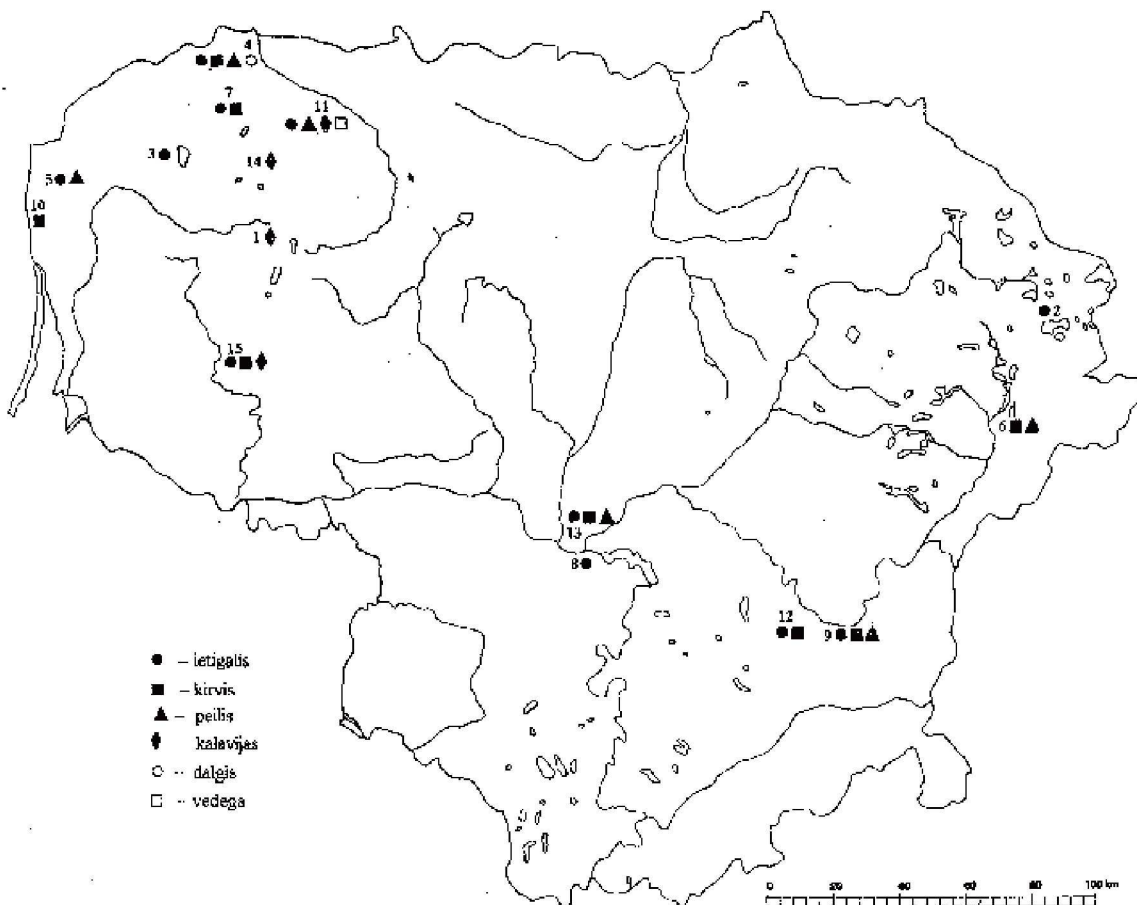

1 il. V–XII a. paminklai Lietuvoje, kuriuose ginklai rasti įsmeigti (1 – Akmenškinė, Plungės r., 2 – Dūkštas, Ignalinos r., 3 – Gintališkė, Kretingos r., 4 – Griežė, Mažeikių r., 5 – Jazdai, Kretingos r., 6 – Kretuonys, Švenčionių r., 7 – Kukiai, Mažeikių r., 8 – Marvelė, Kauno m., 9 – Neravai, Trakų r., 10 – Palanga, 11 – Pavirvytė, Akmenės r., 12 – Popai–Vingeliai, Trakų r., 13 – Sargėnai, Kauno m., 14 – Siraičiai, Telšių r., 15 – Žąsinas, Šilalės r.)

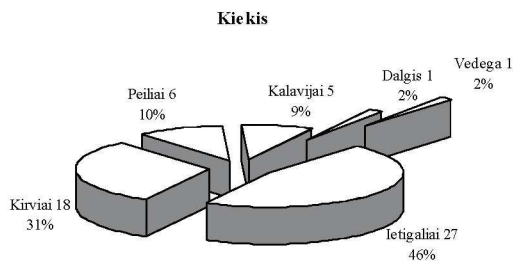
Šis susiskirstymas gerai sutampa su etnine situacija. Rytų Lietuvoje esančius atvejus reikia skirti Rytų Lietuvos pilkapių kultūros etnosui, t. y. lietuviams, vakarų – šiaurės vakarų Lietuvoje – kuršiams. Neaišku gali būti dėl žemaičių Žąsino ir žiemgalių Pavirvytės kapinynų. Tačiau kapuose su įsmeigtais ginklais aptikti radiniai ir laidojimo apeigos rodo juos buvus kuršiškius (30). Centrinėje Lietuvoje esančius Marvelės ir Sargėnų atvejus neabejotinai reikia skirti aukštaičiams (31).

Dažniausiai kapuose vertikaliai aptinkami ietigaliai (27 atvejai) ir kirviai (18 atvejų). Ietigalių rasta visuose aptariamuose regionuose ir chronologinių tarpinių kapuose. Didesnioji jų dalis (16 egz.) datuojami vėlyvuoju geležies amžiumi. Griežės simboliniame kapekenotafe nr. 21 ir Pavirvytės k. 63 jų rasta po du. Viduriniojo geležies amžiaus pirmąją pusę datuojamose kapuose rasti 7 ietigaliai, o antrosios pusės – 3, du iš jų Dūkšte. Daugiausia vertikaliai įsmeigti yra siau-

raašmeniai pentiniai kirviai. Net aštuoni iš jų rasti Neravuose, po vieną Kretuonyse, Popuose-Vingeliuose ir Sargėnuose. Plačiaaašmenių rasta 7, trys iš jų – Griežės simboliniuose kapuose-kenotafuose, du – Žąsine, po vieną Kukiuose ir Palangoje. Daug mažiau buvo kalavijų (5 atvejai) ir peilių (6 atvejai). Kalavijai rasti tik vėlyvojo geležies amžiaus vakarų-šiaurės vakarų Lietuvos kapinynuose. Visas kalavijas rastas keturiais atvejais, o vieną kartą tik geležtė. Peilių taip pat daugiau vėlyvojo geležies amžiaus paminkluose (Griežė, Jazdai, Pavirvytė). Du peiliai rasti viduriniojo geležies amžiaus pirmosios (Neravai, Sargėnai) ir vienas – antrosios pusės (Kretuonys) paminkluose. Įsmeigti randami ne tik ginklai, bet ir darbo įrankiai (2, 3 il.). Pažymėtina, kad abiem atvejais kapuose jie buvo ne vieningai: dalgis greta kirvio, o vedega – ištiso komplekso dalis. Įdomu ir tai, kad pastaroji yra apskritai retai aptinkamas įrankis, nors mažai pakitusi vedega vartota beveik iki mūsų dienų.

2 il. Vertikaliai įsmeigtų ginklų tipų paplitimas Lietuvoje

3 il. Įsmeigtų ginklų gausumo pasiskirstymo aptariamuose paminkluose diagrama

Analizuojant netipiškas ginklų padėtis būtina pažymėti, kad jos nevienodos. Pavyzdžiui, tarp 27 ietigalių 16 buvo rasti įsmeigti statmenai (4, 5 il.), o 7 – įstrižai (4 il.). Griežės simboliniuose kapuose-kenotafuose 16 ir 28 jie buvo rasti pastatyti statmenai, įmovomis į kapo duobės dugną. Dviem atvejais ietigaliai buvo sulaužyti ir įsmeigtos abi dalys (Griežė, kapų duobė 4), arba įsmeigta tik plunksna, o įmova padėta šalia (Neravai, plk. 38, k. 2).

Apie kirvių įsmeigimo niuansus duomenų mažai. Turima informacija leidžia konstatuoti, jog absoliuti jų dauguma buvo įsmeigti statmenai (17 egz.). Vienu atveju siauraašmenis pentinis kirvis buvo pastatytas statmenai, pentimi į kapo duobės dugną (Neravai, plk. 28, k. 1), o kitu – plačiašmenis pentinis kirvis buvo įsmeigtas įstrižai (Žašinas, k. 147).

Kalavijai įsmeigti taip pat nevienodai. Trimis atvejais jie buvo įsmeigti statmenai (Siraičiai) arba įstrižai (Pavirvytė, k. 65; Žašinas, k. 148B). Nulaužtos geležtės taip pat įsmeigtos įstrižai (Pavirvytė, k. 65) arba statmenai (Akmenskinė).

Visi peiliai rasti įsmeigti statmenai, tačiau vienas iš jų buvo įsmeigtas kotu (Kretuonys, plk. 25, k. 2).

Kapo atžvilgiu ginklų padėtis taip pat yra skirtinga. Dažniausiai jie randami pačiame kape (jo ribose) prie mirusiojo (Marvelė, k. 300), tarp degintų kaulų (Akmenskinė, Jazdai, k. 9; Kretuonys, plk. 33, k. 3, plk. 35, k. 2; Neravai, plk. 8, k. 5,

plk. 17, k. 6, plk. 28, k. 1, plk. 38, k. 2), šalia ar kiek toliau nuo jų (Dūkštas, Neravai, plk. 32, k. 3; Palanga, k. 201; Pavirvytė, k. 65; Popai-Vingeliai, plk. 1, k. 1; Žašinas, k. 147, 148B), kenotafų ribose (Griežė, visi; Kukiai, k. 11, apeigų duobė 7; Pavirvytė, k. 117; Neravai, plk. 20, k. 2, plk. 25, k. 1, 4, plk. 28, k. 4). Kartais ginklai aptinkami įsmeigti šalia kapo. Pavyzdžiui, Gintališkės k. 5 ietigalis buvo įsmeigtas prie karsto galo (mirusysis nedegintas), Pavirvytės k. 63 (kenotafas) du ietigaliai buvo įsmeigti už kapo duobės galo, o perkasoje nr. 10 dirbinių krūvelė, kurioje peilis ir ietigalis buvo įsmeigti, rasta nuo suardyto kapo daugiau nei 0,5 m.

Dviejuose Neravų pilkapuose įsmeigtų siauraašmenių pentinių kirvių sąsajos su kapais nelabai aiškios. Tyrinėjimų autorė dėl plk. 8 rasto įsmeigto kirvio taip pat neturi tvirtos nuomonės. Abejodama pateikia jį kaip atsitiktinį arba simbolinio kapo dalį (32). Tačiau jokių kapo duobės žymių ar degėsių prie jo nepastebėta. Kirvis buvo įsmeigtas į pilkapio pagrindą, maždaug jo centre. Už 40 cm nuo jo rastas 4 puodų šukių lizdas su pavieniais degintais kauliukais. Pilkaupyje rasti 8 degintiniai kapai, iš kurių tik aštuntasis buvo beveik tame pačiame gylyje, kokiame buvo kirvis ir puodai, tačiau gerokai atokiau nuo jų. Dėl to tiesioginį ryšį tarp įsmeigto kirvio ir kapų vargu ar rasime, bet ir atsitiktinių jo pavadinti negalima. Panašiai ir plk. 10, tik šį kirvį autorė priskiria prie k. 4 radinių (33). Atidžiau pažvelgus matyti, kad kirvis taip pat įsmeigtas beveik pilkapio centre, giliau visų kapų. Netoli jo, tik dar žemiau, rasta nedidelė degėsių dėmelė su atskilusiu puodo dugnu. Jokių degintų kauliukų joje nerasta. Taigi kirvis būtų arčiausiai kapo nr. 4, tačiau jame esantys radiniai – 2 antkaklės (balnelinė ir vytinė kūginiais galais), 2 apyrankės platėjančiais galais, peilis, yla, 4 verpstukai ir puodas – moters įkapių kompleksas.

Atskirai reikia paminėti Sargėnų ir Siraičių atvejus. Sargėnuose ietigalis aštuoniakampe įmova, peilis ir siauraašmenis pentinis kirvis rasti susmeigti tyrinėjant ne patį kapinyną, o greta esančią apie 14 m ilgio ir apie 10 m pločio ugnia vietę. Jos pietrytinėje dalyje, 0,36 m gylyje nuo žemės paviršiaus, aptikti minėti daiktai. Ugnia vietoje rasta ir kitų įvairių

4 il. Vertikaliai įsmeigti ietigalis ir kirvis Neravų (Trakų r.) pilkapyno pilkapio nr. 20 kape nr. 2

5 il. Greta vienas kito įsmeigti ietigalis, kirvis ir peilis Neravų (Trakų r.) pilkapyno pilkapio nr. 32 kape nr. 3

laikotarpių daiktų, išbarstytų po visą plotą bei buvusių įvairiame gylyje. Tyrinėjimų dienoraščiuose daugiau jokių detalių apie mus dominantį reiškinį nėra, todėl sunku pasakyti, ar minėti daiktai kaip nors susiję su konkrečiu kapu, ar jie jau iš karto buvo susmeigti apeigų aikštelėje. Siraičiuose įsmeigtas kalavijas aptiktas 1901 m. ariant kalvelę šalia kapinyno, į rytus nuo Džiugo kalno piliakalnio. Šalia jo duobutėje rasta įvairių XI–XII a. daiktų, dalis jų buvo sulaužyta. Literatūroje šis kompleksas laikomas lobiu (34). Taigi atrodo, kad abu atvejai su konkrečiais kapais nesusiję, tačiau jie yra įdomūs ir svarbūs reiškinio tipologijos prasme.

Iš kapų įrengimo ir ginklų padėties matyti, kad daugumoje atvejų specialių įrengimų ginklams susmeigti nedaryta.

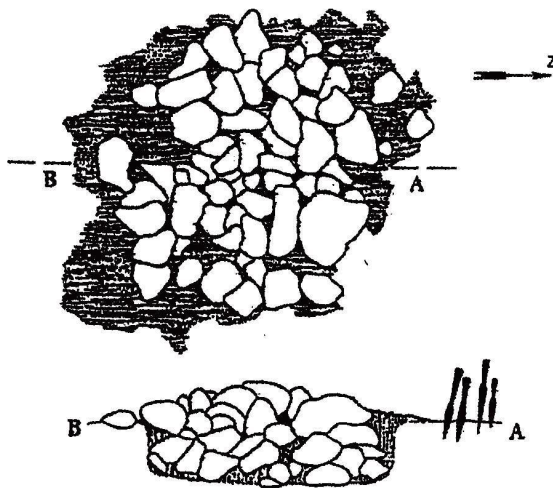
Ietigaliai, kalavijai, kirviai, peiliai tiesiog įsmeigiami šalia kapo ar kenotafo arba į jų dugną. Tik Jazduose ir Pavirvytėje būta specialių įrenginių. Jazdų degintinio kapo duobė buvo 1,10x0,5 m dydžio, orientuota šiaurės – pietų kryptimi. Jos pietinėje dalyje iškasta apie 20 cm skersmens ir apie 15 cm gylio duobelė, kurios pietiniame pakraštyje buvo įsmeigtas peilis ir žeberklinio tipo ietigalis. Pavirvytės k. 65 buvo iškasta apie 2,20 m skersmens duobė, kurios viename krašte iškasta pailga 0,87x0,34 m dydžio duobelė. Joje susmeigti: vedega, kalavijas, nulaužta kalavijo geležtė ir lapo pavidalo ietigalis, o ant viršaus uždėtas suplotas šalmas. Duobelė su ginklais ir darbo įrankiu buvo apdėta devyniais maždaug kumščio didumo akmenimis.

Analogijos baltų žemėse

Daugiausia įsmeigtų ginklų žinoma iš geležies amžiaus. Šiuo laikotarpiu tokių laidosenos elementų atsiranda ir baltų teritorijoje.

Visų pirma reikia paminėti žiemgalių Balių–Škerstainių kapinyne Latvijoje aptiktą laužavietę su šalia įsmeigtais 4 ietigaliais (6 il.).

Žymus latvių archeologas F. Baluodis šį kompleksą interpretavo kaip svetur žuvusio kario simbolinį kapą ir ginklų auką, kuri padėtų išprašyti dievų palankumą (35). Dar du ginklų aukojimo atvejai žinomi V–VIII a. žiemgalių Ylės Cibenių ir Rūsišių–Debešių kapinynų Latvijoje. Ylės Cibenių kapinynas tyrinėtas P. Stepinio 1940 m., Rūsišių–Debešių – 1938 ir 1940 m. to paties P. Stepinio. Platesnių komentarų apie ten aptiktas ginklų aukas nėra, tik paminėta, kad Rūsišių–Debešių kapinyno griautiniame kape nr. 10, kairėje mirusiojo galvos pusėje, vertikaliai įsmeigtas įmovinis ietigalis. Visi šie kapinynai yra kuršių arealo kaimynystėje.

6 il. Balių–Škerstainių kapinyne (Latvija) aptiktos laužavietės su šalia įsmeigtais 4 ietigaliais. Rekonstrukcinis piešinys (pagal F. Baluodį, 1937)

XIX a. pabaigoje F. Pokrovskis, tyrinėdamas VI–VII a. Ponizijės pilkapį nr. 7, šalia degintų kauliukų krūvelės rado įsmeigtus 2 ietigalius ir peilį, o Čionaja Lužos pilkapio nr. 6 prie kapo nr. 4 kaulų krūvelės aptiko įsmeigtą ietigalį (36). Abu šie pilkapynai yra dabartinės Baltarusijos teritorijoje ir įeina į Rytų Lietuvos pilkapių arealą.

Iš archeologinės literatūros žinoma, kad 4 ginklų aukos aptiktos ir prūsų genčių žemėse. Tai Irzekapinio ir Bludau (Zelenogradsko r., Kaliningrado sr.) kapinynai. Pir-

majame kapinyne XI a. pradžios kape nr. 10 surastas M tipo kovos kirvis, ietigalis ir kovos peilis, kape nr. 15 buvo X tipo kalavijas (37). Bludau kapinyne XI a. kapuose nr. 69 ir 71 rasta po vieną vertikaliai įsmeigtą ietigalį. Dar vienas analogiškas atvejis yra iš šio kapinyne, kapo nr. 6. Jame į kapo duobės dugną buvo įsmeigtas pentinas (38).

Vertikaliai įsmeigti ginklai baltų kapuose nebuvo išimtis iš kitų Europos genčių ir tautų aukojimo papročių. Tai žmogiškojo supratimo ir tikėjimo pomirtiniu pasauliu dalis.

Interpretacijos

Įsmeigti ginklai kapuose ir kitokio pobūdžio radimvietėse dažnai siejami su aukos samprata ir atspindi vieną jos aspektą greta sulaužytų, sulankstytų, paskandintų ir pan. Įsmeigiami gali būti ne tik ginklai – kalavijai, ietigaliai, kirviai – bet ir darbo įrankiai, taip pat kai kurie papuošalai, pavyzdžiui, smeigtukai. Pastebėta, kad šis reiškinys būdingas ne visiems laikotarpiams ir ne visoms gentims. Net tokioje palyginti nedidelėje teritorijoje kaip Lietuva šis reiškinys atsiranda tik viduriniajame geležies amžiuje, ir tai ne visur. Tam tikras jo „suaktualėjimas“ vėl atgyja vėlyvajame geležies amžiuje, jau kitose, kuršių gentyse, kur iki tol panašių daiktų neapraktikuota.

Ne visų vertikalių ginklų padėties atvejų reikšmę šiuo metu įmanoma tinkamai paaiškinti, tuo labiau, kad kiekvienas toks atvejis yra unikalus, tačiau pasitelkus mitologiją, senųjų tikėjimų nuotrupas, o kai kada ir antikos autorių žinias, šie dalykai darosi aiškesni.

Geležiniai įrankiai ir daiktai daugelio tautų mitologijoje apskritai turėjo ypatingų magiškų galių. Jiems buvo teikiamas pranašumas ne tik dėl to, kad jie patvaresni, aštresni, bet ir, kaip manyta, dėl gebėjimo atbaudyti piktas dvasias savo skambėjimu, žvangėjimu, o neretai ir blizgesiu. Tai nebūtinai stambūs įrankiai – kirviai, peiliai, dalgiai, – tinka ir adatos, vinys, smeigtukai. Manyta, kad ypač didelė maginė jėga pasižymi duriamieji ir kertamieji ginklai, kaip jungiantys dvi magiškasias savybes – metalą ir aštrumą. Smeigiant jų maginė funkcija žymiai padidėja, nes tokiu būdu perduriamas priešas ar pikta dvasia. Tai galėtų pailiustruoti plačiai žinomas paprotys gyvulių augintojų tautose, kai tarient užkeikimus peilis tam tikroje vietoje įsmeigiamas į žemę. Manyta, kad tokiu veiksmu „surišami vilkų nasrai“ ir tada jie negali puldinėti bandos. Praėjus tam tikram laiko tarpui peilis turi būti ištraukiamas, kad vilkai nenudvėstų iš bado. Lietuvių tautosakoje žinoma atvejų, kai norint vežamą į lauką sėklą apsaugoti nuo įvairių kerų, prie ratų treinio priišamas kirvis: taip daryta, pvz., Musninkų apylinkėse (39). Žagarėje prieš pat sėjos pradžią kirvis būdavo įkertamas į ežią ir tuomet niekas pasėliui jau nieko blogo nebepadarė, o kai javų sėkla prieš sėją perpilama per kirvio pentį, pasėlis įgyja at-

sparumą gamtos negandoms bei kaimynų kėslams (40).

Magijos aktai, be jokios abejonės, susiję ir su karine buitimi. Tai suprantama, nes karius, ypač narsius, nukovusiems daug priešų, atlikusiems kokį nors neįprastą veiksmą, lėmusį sėkmę, pagaliau vadams priskiriama didelė maginė galia. Nemažą vaidmenį čia vaidino ir išoriniai tokių karių ar vadų atributai – aukštas ūgis, didelė fizinė jėga, veido patrauklumas ir pan., t. y. visa tai, kas „nuo dievo“. Narsūs kariai buvo garbinami, vertinami kaip genties saugotojai, stengiasi išsaugoti jų maginę galią. Manyta, kad stebuklinga vadų jėga išlieka netgi po mirties. Tačiau kario gyvenimas pavojingas. Nuo dievų valios priklausė, ar jis žus, ar liks gyvas. Šios galimybės tikrinamos per bendravimą su dievu (karo) ar dievais – maldas, aukas, tam tikrų atributų nešiojimą. Todėl tikėtina, kad ginklų smeigimas, kaip ir kitokio pobūdžio aukojimo aktai – ginklų lankstymas, laužymas atsiranda mitologizuotame santykių karys – dievas (dievai). Ginklai kaip kario atributai yra ypatinga auka, tenkinanti dievus ir kartu užtikrinanti ryšį su dievais ir pomirtiniame kario gyvenime.

Tačiau vertikali ginklų padėtis yra palyginti retas dalykas, todėl ypatingas. Jų „veikimas“ matomas ryškiau negu sulankstytų ar sulaužytų, todėl paslaptingesnis, galintis turėti ne vieną reikšmę – ženklinti ypatingą karį, vadą ar kitą neeilinę asmenybę, būti auka karo dievui (dievams), saugoti mirusiojo (žuvusiojo) vėlę ar ją sukaustyti, būti ginklų kulto tam tikru pasireiškimu ir pan.

Apie Lietuvoje rastus įsmeigtus ginklus kapuose, remdamasi laidojimo apeigų ir įkapių dėjimo analize, O. Kuncienė padarė išvadą, kad tai, galimas dalykas, svetur žuvusių vyrų kapai, o įsmeigti ginklai kaip tik juos ir žymi. Kaip galimas paraleles ji nurodo dar XIX a. žinotą paprotį prie kapo įsmeigti lazda ar įkalti kuolą, kad mirusiojo vėlė „nesibastytų tarp gyvųjų“, t. y. tokiu būdu ji būdavo nuraminama (41). Iš tiesų tokių kapų gausumas Neravuose (9 atvejai ir 2 neaiškūs) tarsi patvirtina autorės mintį, kad paprotys įsmeigti ginklus kenotafuose būdingas Rytų Lietuvos pilkapių kultūrai. Tačiau autorė nieko nekalba apie tuos kenotafus, kuriuose ginklai sudėti įprasta tvarka, o tokių šiame pilkapyne

yra ne vienas. Neravų atvejis yra tam tikras ir laikotarpio, ir vietos unikumas. Kituose šios kultūros pilkapyuose ginklų smeigimo kenotafuose bent jau kol kas nežinoma. Tiek gretimame Popų–Vingelių, tiek ir Dūkšto, Kretuonių bei dabartinėje Baltarusijos teritorijoje esančiuose Čiornaja Lužos ir Ponizjės pilkapiuose ginklai įsmeigti degintų mirusiųjų kapuose ar šalia jų. Vos už 7 km nuo Neravų esančio Sausių pilkapyno tyrinėtuose pilkapiuose įsmeigtų ginklų iš viso neaptikta (42). Lentelėje pateiktą kapų ir kitų radimviečių pobūdį pavaidavus grafiškai (7 il.) matyti, kad reiškinys labiau būdingas paprastiems kapams. Net jei prie kenotafų priskirtume du neaiškius Neravų bei vieną Sargėnų atvejus, santykis tik priartėtų prie pusės. Todėl tvirtinti, kad reiškinys itin susijęs su kenotafais, galima tik atskiro paminklo ribose, (Neravai, Griežė). Platesniame kontekste santykis krypta paprastų kapų naudai. Pvz., pas skitus, remiantis mums žinomais skelbtais duomenimis, tik trys iš 29 atvejų yra kenotafai (43). Visi Skandinavijos vikingų laikotarpio ginklai buvo įsmeigti paprastuose kapuose (44).

Neatmetant minties apie tai, kad įsmeigtas ginklas žymi svetur žuvusį ar dingusį karį, manytume, jog tai ne vienintelė galimybė. Antraip papročio buvimas chronologiniu ir teritoriniu atžvilgiu turėtų būti kur kas vienodesnis. O dabar matomas ryškus nevienodumas ne tik apskritai, bet ir nedidelių teritorijų ribose. Apskritai kenotafų prasmė iki galo, matyt, dar nesuprasta. Dažniausiai jie aiškinami kaip svetur žuvusio arba mirusio kario, kurio kūno neįmanoma pagabenti, simboliniai palaikymai, kartais jie vertinami kaip priedai prie pagrindinių kapų, pagaliau jie siejami su mėginimu tokiu būdu atsipirkti nuo mirties. Pastarąjį motyvą lyg ir patvirtintų latvių liaudies dainos žodžiai: „Sviedžiu kirvį ir akmenį / Savo kapo vieton, / Lai rūdija kirvis, pelėja akmuo, / O ne mano kūnas“ (45).

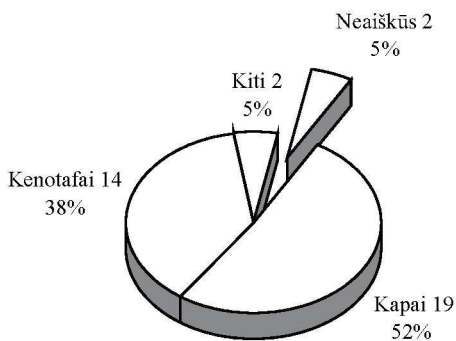
Žiūrint į įsmeigtus ar kitaip vertikaliai orientuotus ginklus pastebima gana ryški apsauginė, nukreipiančioji jų funkcija. Pvz., kuršiškuose Žasino kapinyno kapuose akivaizdi apsauganti, o gal ir piktasias jėgas nukreipianti įsmeigtų ginklų funkcija. Pvz., degintinio kapo nr. 147 ŠR gale, abipus degintų kaulų įsmeigti kirvis ir ietigalis taip,

kad jų kotoi turėjo susikryžiuoti virš palaikojimo. Mirusiojo palaikai panašiai tarsi apsaugoti ir trigubame kape nr. 148B. ŠR kapo gale šis mirusysis buvo apsaugotas iš abiejų pusių įžambiai įsmeigus dviašmenius kalavijus ir dar kirvį prie vieno iš jų, t. y. svarbiausios kapo dalies erdvė tarsi apibrėžta ir atskirta nuo išorės terpės. Be šių ginklų kape buvo ir daugiau įkapių. Tai nedidelė žalvarinė įvija su išlikusiais plaukais, tarsi arklio karčiais, medinės dėžutės liekanos su trimis vinutėmis prikalta žalvarinė plokštelė. Toliau į pietvakarius geležinė diržo sagtis ir balno kilpa lenkta pamina, žalvarinė grandelė ir keli susilydę ir sulipę žalvario gabaliukai, primenantys grandinės ir apkaliuko fragmentus, bei molinis, blogai degtas svarelis. Dar toliau – kita balno kilpa, juostinis pentinas ilgu spygliu, trys žalvarinės grandelės ir deformuotas apkaliukas. Pietvakariniame kapo gale, apie 15 cm nuo pentino, žirgo galva, geležiniai žaslai su grandimis galuose, ietigalis bei keletas žalvarinių apkalėlių, grandelių ir grandinėlių liekanų. Degintinių kaulų nedaug ir jie ne vienoje vietoje – mažiau nei po saują tarsi paberta tarp įsmeigtų ginklų, prie pentino ir prie žirgo galvos.

Panašią maginę apsauginę prasmę, matyt, turėjo ir Gintališkės k. 5, kur prie karsto galo buvo įsmeigtas ietigalis, Pavirvytės k. 63, kur du ietigaliai buvo įsmeigti už kapo duobės galo, bei to paties kapinyno 10-ojoje perkasoje, šalia suardyto kapo įsmeigti ietigalis ir peilis, tarsi saugantys mirusiųjų ir gyvųjų ramybę ar simbolinį įėjimą į kapus. Itin ryški apsauginė funkcija išreikšta Griežės simboliniuose kapuose-kenotafuose nr. 16 ir 28, kur ietigaliai rasti „stovintys“ vertikaliai, t. y. įmovomis į kapo duobės dugną. Panašiai būta ir Kretuonių 35-ojo pilkapio kape nr. 2, tik čia kotu įsmeigtas peilis. Neravų 28-ojo pilkapio degintiniame kape nr. 1 vertikaliai, pentimi į kapo dugną pastatytas kirvis. Taigi pati aštriausia įrankių dalis nukreipta į viršų, galinti „nudurti“ ar kaip nors kitaip sužeisti visą, kas mėgins prisitarti, kėsinsis sudrumsti mirusiojo ramybę. Neatmestina, kad taip orientuoti ginklai galėjo būti nukreipti ir prieš galimus mėginimus išniekinti kapus.

Įdomus atvejis yra aptiktas griautiniame Marvelės kape nr. 300, kur ietigalis įsmeigtas prie mirusiojo kairio peties. Be to, kape dar rastas įmovinis kirvis, ietigalis trumpa rombo pavidalo plunksna, peilis, geležinė sagtis, lankinė segė trikampyje kojele ir lazdelinis smeigtukas. Nei kapo orientacija pasaulio šalių atžvilgiu, nei įkapių kompleksas nerodo kokio nors išskirtinumo. Galimas dalykas, kad įsmeigtas ietigalis ne tik žymi, bet ir kausto kokią nors mirusiojo asmeninę savybę, žinoma, neatmestina ir mirties atvejis.

Aptariant įvairius aukojimus, kalba dažnai nukrypsta į pačių ginklų analizę, jų tarpusavio santykį, reikšmę bei galimas realaus karinio gyvenimo analogijas (46). Nedarant visapusiškos analizės, atkreipsime dėmesį tik į vieną Rytų Lietuvos pilkapių kultūros ginkluotės aspektą. Čia, ne taip kaip vakarų ir šiaurės vakarų Lietuvos vėlyvojo geležies amžiaus paminkluose, nėra įsmeigtų kalavijų ir apskritai kalavijai šiose teritorijose itin reti (47), užtat gausiai, ypač V–VII a. paminkluose, randama siauraasmenių pentinių kirvių. Iš esmės jų galima rasti visų tipų, o kai kurių tipų atsiradimas ir išplitimas yra susijęs būtent su

7 il. Paminklų rūšių su įsmeigtais ginklais pasiskirstymo diagrama

Rytų Lietuvos pilkapių kultūros susiformavimu (48). Kovos kirvių (ornamentuotų ir su atkraštėmis) serija taip pat šioje kultūroje yra gausiausia. Tarp įsmeigtų kirvių nėra vieno, kuris būtų ornamentuotas arba turėtų atkraštes, tačiau visi jie nedideli, nedidelio svorio, taigi puikiausiai tinkantys kario ginkluotei, o Neravų plk. 25, kape nr. 4 rastasis pagal formą, svorį, aukštį ir asmenų plotį priskirtinas 7-ajam tipui, kuriame kovos kirvių daugiausia. Kita

vertus, jei laikysimės nuostatos, kad ornamentuoti kirviai yra ne tiek gryniosios kovos, kiek socialinės savininko padėties išraiška (49), suprantamas bus ir kitokių kirvių naudojimas ginkluotėje. Todėl bent jau pirmajai viduriniojo geležies amžiaus pusei, ko gero, galima taikyti V. Novakovskio apie senojo geležies amžiaus vakarinius baltus pasakytą mintį, kad pagrindiniai aisčių ginklai buvo kirviai (50).

Išvados

Preliminari vertikalčiai įsmeigtų ginklų kapuose ir kitokio pobūdžio paminkluose apžvalga rodo, kad reiškinys yra nevienalytis, galimas dalykas, labai individualizuotas, todėl nagrinėtinas daugeliu aspektų, ypač kartu su kitokio pobūdžio aukojimais. Ne visų vertikalios ginklų padėties atvejų reikšmę šiuo metu įmanoma tinkamai paaiškinti, tuo labiau, kad kiekvienas toks atvejis yra unikalus. Kaip šis reiškinys atsirado ir paplito Lietuvoje, atsakymo kol kas nėra.

Vertikalčiai įsmeigtų ginklų aptinkama Rytų Lietuvos pilkapių kultūros srityje, kuršių ir jų kultūrinės įtakos zonoje, Centrinėje Lietuvoje. Dabar žinomi tokio pa-

pročio 37 neabejotini atvejai, atsiradę viduriniajame geležies amžiuje ir plačiau paplitę vėlyvajame geležies amžiuje.

Kapuose dažniausiai aptinkama vertikalčiai įsmeigtų ietigalių ir kirvių. Pavieniui randama prestižiškais laikytų kalavijų ir universalų ginklų bei darbo įrankių – peilių.

Aptarti vertikalčiai įsmeigtų ginklų atvejai Lietuvoje yra tik vienas iš dar labai mažai pažįstamos baltų dvasinės kultūros aspektų. Tai pirmasis mėginimas kiek plačiau pažvelgti į šį reiškinį kaip visumą. Manytume, kad tai padės atkreipti tyrinėtojų dėmesį, ypač būsimuose lauko tyrinėjimuose, į šį retą, tačiau labai įdomų reiškinį.

Lentelė

Vertikalios ginklų padėties atvejai Lietuvoje

Vietovė, pilkapis, kapas (nr.)	Ginklo vieta	Radimvietės, kapo pobūdis	Amžius po Kr.
Akmenskinė (Plungės r.), 11 perkasa, kv. 37	Suardyto kapo dugne statmenai įsmeigto kalavijo geležtės galas (34 cm ilgio)	Suardytas vyro kapas	XII–XIII
Dūkštas (Ignalinos r.), viename iš pilkapių	Prie degintų kaulų krūvelės įsmeigti du ietigaliai	Kario kapas	VIII–IX
Gintališkė (Kretingos r.), d. k. 5	Prie karsto galo statmenai įsmeigtas ietigalis	Kario kapas	X–XI
Griežė (Mažeikių r.), simbol. k. 4	ŠR pusėje įsmeigti kirvis, ietigalis, peiliukas	Kenotafas	XI–XII
Griežė (Mažeikių r.), simbol. k. 13	ŠR pusėje į dugną statmenai įsmeigtas kirvis	Kenotafas	XI–XII
Griežė (Mažeikių r.), simbol. k. 15	PR pakraštyje statmenai įsmeigti kirvis ir dalgis	Kenotafas	XI–XII
Griežė (Mažeikių r.), simbol. k. 16	Š pakraštyje, ties duobės viduriu, statmenai pastatytas ietigalis, įmova į kapo duobės dugną	Kenotafas	XI–XII
Griežė (Mažeikių r.), simbol. k. 21	ŠR pusėje į dugną įsmeigti du ietigaliai	Kenotafas	XI–XII
Griežė (Mažeikių r.), simbol. k. 28	R kampe statmenai pastatytas ietigalis, įmova į kapo duobės dugną	Kenotafas	XI–XII
Griežė (Mažeikių r.), kapų duobė 4	Perlaužtas ietigalis ir abi dalys įsmeigtos	Kenotafas	XI–XII
Jazdai Kretingos r.), d. k. 9	Prie kaulų krūvelės įsmeigtas ietigalis ir peilis	Kario kapas	X–XII
Kretuonys (Švenčionių r.), plk. 33 (340), d. k. 3	Įsmeigtas kirvis	Kario kapas	VIII–IX
Kretuonys (Švenčionių r.), plk. 35 (339), d. k. 2	Kotu į žemę įsmeigtas peilis	Kario kapas	VIII–IX
Kukiai (Mažeikių r.), d. k. 11	Dugne vienas šalia kito įsmeigti kirvis ir ietigalis	Kario kapas	XI–XII sandūra
Kukiai (Mažeikių r.), kapų duobė 7	Dugne statmenai įsmeigtas ietigalis	Kenotafas	XI–XII sandūra
Marvelė (Kauno m.), k. 300	Prie kairio peties įsmeigtas ietigalis	Eilinio bendruomenininko kapas	VI
Neravai (Trakų r.), plk. 8, d. k. 5	Šalia degintų kaulų įstrižai įsmeigti ietigalis ir kirvis	Kario kapas	VIII–IX
Neravai (Trakų r.), plk. 8	Maždaug plk. centre įsmeigtas kirvis	Ryšys su kapu neaiškus	VIII–IX

Neravai (Trakų r.), plk. 10	Maždaug plk. centre įsmeigtas kirvis	Ryšys su kapu neaiškus	VIII–IX
Neravai (Trakų r.), plk. 17, d. k. 6	Prie degintų kaulų įsmeigtas kirvis	Eilinio bendruomenininko kapas	V–VII
Neravai (Trakų r.), plk. 20, d. k. 2	Šalia vienas kito statmenai įsmeigti ietigalis ir kirvis	Kenotafas ?	V–VII
Neravai (Trakų r.), plk. 25, d. k. 1	Įsmeigti kirvis ir ietigalis	Kenotafas	V–VII
Neravai (Trakų r.), plk. 25, d. k. 4	Įsmeigtas kirvis	Kenotafas	V–VII
Neravai (Trakų r.), plk. 28, d. k. 1	Kirvis pastatytas vertikaliai, pentimi į kapo dugną	Eilinio kario kapas	V–VII
Neravai (Trakų r.), plk. 28, d. k. 4	Įstrižai įsmeigtas ietigalis	Kenotafas ?	V–VII
Neravai (Trakų r.), plk. 32, d. k. 3	Statmenai įsmeigti ietigalis, kirvis ir peilis	Kario kapas	V–VII
Neravai (Trakų r.), plk. 38, k. 2	Kapo centre įsmeigta nulaužta ietigalio plunksna, o įmova padėta	Kario kapas	V–VI
Palanga d. k. 201	Šalia degintų kaulų įsmeigtas kirvis	Pasiturinčio asmens kapas	X–XII
Pavirvytė (Akmenės r.), k. 63	Prie kapo duobės galo įstrižai įsmeigti du ietigaliai	Kenotafas	X–XI
Pavirvytė (Akmenės r.), k. 65	Toliau nuo degintų kaulų duobelėje įsmeigtas ietigalis, kalavijas, vedega, o virš jų padėtas suplotas šalmas	Kario kapas	X–XI
Pavirvytė (Akmenės r.), k. 117	ŠR duobės šone įsmeigtas ietigalis	Kenotafas	X–XI
Pavirvytė (Akmenės r.), 10 perkasa	Įsmeigtas ietigalis ir peilis	Šalia suardyto kapo	X–XI
Popai-Vingeliai (Trakų r.), plk. 2, d. k. 1	Toliau nuo degintų kaulų įsmeigti kirvis ir ietigalis	Kario kapas	VI–VII
Sargėnai (Kauno m.)	Apeigų aikštelės P dalyje vienoje vietoje statmenai įsmeigti ietigalis, peilis ir siauraašmenis pentinis kirvis	Apeigų aikštelė	VI–VII
Siraičiai (Telsių r.)	Šalia senkapio įsmeigtas kalavijas, o prie jo įvairios paskirties daiktų lobis	Lobis	XI–XII
Žašinas (Šilalės r.), d. k. 147	ŠR pusėje, abipus degintų kaulų įsmeigti kirvis ir ietigalis	Kario kapas	X–XI
Žašinas (Šilalės r.), d. k. 148 B	Įstrižai įsmeigti du kalavijai ir kirvis	Kario kapas	X–XI

Nuorodos

1. Bronzefunde aus Rumänien // Prähistorische Archäologie in Südosteuropa / Hrsg. T. Soroceanu. – Berlin. – 1995. – Bd. 10.
2. Čivilytė A. Einige Bemerkungen zur Deponierung der Schwerter vom Typus Mörgen // Beiträge zur Deutung der bronzezeitlichen Hort- und Gräbelfunde in Mitteleuropa. – Kraków. – 1997. – S. 229–254.
3. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III в. до н. э.). – Москва. – 1991. – С. 110.
4. Ольховский В. С. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным // Советская археология. – Москва. – № 4 (1978). – С. 90.
5. Бессонова С. С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. – Киев. – 1984. – С. 3–31.
6. Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. – Москва. – 1974. – С. 89–90, рис. 71, 72.
7. Шукин М. В. На рубеже эр. – Санкт-Петербург. – 1994. – С. 230.
8. Nordberg A. Vertikalt placerade vapen i vikingatida gravar // Fornvännen. Journal of Swedish Antiquarian Research. – Nr. 1 (2002). – S. 15–24.
9. Kuncienė O. Grigiškių (Neravų) pilkapyno laidojimo papročiai (1. m. e. V–VII a. pilkapiai) // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija (toliau – MADA). – T. 3 (72) (1980). – P. 41–53.
10. Varnas A. Griežės senkapio (Mažeikių raj), 1986 m. archeologinių tyrinėjimų ataskaita // Lietuvos istorijos instituto Rankraštynas (toliau – LIIR). – F. 1. – Nr. 813.
11. Butėnienė E. Kretuonių pilkapyno, Švenčionių raj., 1980 m. tyrinėjimų dienoraštis // Ten pat. – Nr. 804.
12. Kulikauskienė R., Kulikauskas P. Nausodis, Plungės vls. ir aps. Vėlyvojo geležies amžiaus kapinyno tyrinėjimų dienoraštis 1949 m. // Ten pat. – Nr. 5.

13. Kulikauskienė R. Pryšmančių kapinyso 1986 m. tyrinėjimų ataskaita // Ten pat. – Nr. 1613.
14. Valatka V. Džiugo kapinyso, Telšių raj., Siraičių kaime, 1956–1957 m. archeologinių kasinėjimų medžiaga // Ten pat. – Nr. 68.
15. Kuncienė O. Neravai, Trakų raj., 1974–1976 m. pilkapių tyrinėjimų dienoraštis // Ten pat. – Nr. 523.
16. Butėnienė E. Kretuonių, Švenčionių raj., pilkapyso tyrinėjimų 1978 m. dienoraštis // Ten pat. – Nr. 1179; Butėnienė E. Kretuonių pilkapyso, Švenčionių raj., 1979 m. tyrinėjimų dienoraštis // Ten pat. – Nr. 1180; Butėnienė E. Kretuonių pilkapyso, Švenčionių raj., 1980 m. tyrinėjimų dienoraštis // Ten pat. – Nr. 804.
17. Dowgird T. Dziennik badań archeologicznych. // Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius. – F. 398. – P. 86–88.
18. Kuncevičius A., Vėlius G. Popų-Vingelių pilkapyso. Archeologijos tyrimų 1998 metais ataskaita // LIIR. – F. 1. – Nr. 3117; Vėlius G. Popų-Vingelių pilkapyso // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais. – Vilnius. – 2000. – P. 235 – 241.
19. Varnas A. Griežės senkapio (Mažeikių raj.), 1981 m. archeologinių tyrinėjimų ataskaita // LIIR. – F. 1. – Nr. 981; Varnas A. Griežės senkapio (Mažeikių raj.), 1983 m. archeologinių tyrinėjimų ataskaita // LIIR. – F. 1. – Nr. 1138.
20. Cholodinskienė A. Pavirvytės, Akmenės raj., senkapio 1977 m. kasinėjimų ataskaita // Ten pat. – Nr. 600; Cholodinskienė A. Pavirvytės, Akmenės raj., senkapio 1978 m. kasinėjimų ataskaita // Ten pat. – Nr. 683; Cholodinskienė A. Pavirvytės-Gudų kap., Akmenės raj., Vieksnių apyl., tyrinėjimai 1981 m. // Ten pat. – Nr. 1722.
21. Cholodinskienė A. Kukių kapinyso, Mažeikių raj., tyrinėjimai 1973 m. // Ten pat. – Nr. 387.
22. Vaitkunsienė L. Žasino kapinyso, Šilalės raj., 1978 metų tyrinėjimų ataskaita // Ten pat. – Nr. 660.
23. Valatka V. Akmenės (Plungės raj.) stovyklos ir senkapio 1967 m. kasinėjimų ataskaita // Ten pat. – Nr. 427.
24. Valatka V. Gintališkės kapinyso 1968–1969 m. tyrinėjimai // Ten pat. – Nr. 435.
25. Baleniūnas P. Jazdų (Kretingos aps. ir vlsč.) 1940 m. kasinėjimų dienynas // Ten pat. – Nr. 97.
26. Tautavičius A. Komjaunimo gatvėje esančio senkapio archeologinių kasinėjimų, vykdytų 1962 m. balandžio 23–birželio 13 d., ataskaita // Ten pat. – Nr. 183.
27. Brensztejn M. E. Skarb bronzowy znaleziony we wsi Syracie w powiecie i parafii Telszewskiej na Żmujdzi // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wyd. Staraniem Komisji antropologicznej Akad. Umiejętności w Krakowie. – Kraków. – 1903. – T. 6. – S. 44–50. – Tab. XV–XVII.
28. Astrauskas A., Bertašius M. Marvelės kapinyso 1992 metų tyrinėjimo ataskaita // LIIR. – F. 1. – Nr. 1963.
29. Puzinas J. Sargėnų kapinyso 1938–1941 m. tyrinėjimų dienoraštis // Ten pat. – Nr. 377.
30. Vaškevičiūtė I. Kuršių kapai žiemgalių kapinyne. // MADA. – T. 4 (109) (1989). – P. 55–67.
31. Tautavičius A. Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.). – Vilnius. – 1996. – P. 58.
32. Kuncienė O. Neravai, Trakų raj. ...
33. Ten pat.
34. Lietuvos TSR archeologijos atlasas. – Vilnius. – 1977. – T. 3. – P. 132.
35. Balodis Fr. Ievadam // Latviešu kultūra senatnē / att. sakopojums F. Baloža, red. R. Šnore. – Rīga. – 1937. – Att.V–XXX.
36. Покровский Ф. В. К исследованию бассейна Вилни в археологическом отношении // Труды X Археологического Съезда в Риге. – Москва. – 1899. – Т. 1. – С. 71–171.
37. Кулаков В. И. Древности пруссов VI–XIII вв. – Москва. – 1990. – С. 74.
38. Ten pat. – P. 83.
39. Lietuvių Tautosakos archyvas. – T. 317/6-8.
40. Lietuvių Mokslo Draugijos archyvas – T. 142/4.
41. Kuncienė O. Grigiškių (Neravų) pilkapyso laidojimo papročiai (1. m. e. V–VII a. pilkapiai) // MADA. – T. 3 (72) (1980). – P. 41–53.
42. Kuncienė O. Sausių (Trakų raj.) pilkapiai // Ten pat. – T. 1 (1971). – P. 73–85.
43. Бессонова С. С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. – Киев. – 1984. – С. 3–31.
44. Nordberg A Vertikalt placerade vapen i vikingatida gravar // Fornvännen: Journal of Swedish Antiquarian Research. – Nr. 1 (2002). – S. 15–24.
45. Latvju tautas dainas. – Rīga. – 1932. – 10 sej. – 808 lpp. – Nr. 4482.
46. Randsborg K. Hjortspring. Warfare and Sacrifice in Early Europe. – Aarhus. – 1995; Völling T. Waffenopfer und Waffenbeigabensitte in der frühgermanischen Welt // Archäologische Forschungen in Urgeschichtlichen Siedlungslanschaften. Festschrift für Georg Kossack zum 75 / Hrsg. H. Küster, A. Lang, P. Schauer. Geburtstag. – Bonn. – 1998. – S. 559–576.
47. Казакевичюс В. Оружие балтских племён II–VIII веков на территории Литвы. – Вильнюс. – 1988. – С. 93–106. – Карта XVI.
48. Malonaitis A. Siaurašmeniai pentiniai kirviai Lietuvoje (tipologija ir ergonomika): daktaro disertacija. – Vilnius. – 2000.
49. Ten pat.
50. Nowakowski W. Krieger ohne Schwerter – Die Bewaffung der Aestii in der Römischen Keiserzeit // Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten: akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994 / Hrsg. von C. Carnap-Bornheim. – Lublin–Marburg. – 1994. – S. 379–391.